

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1970

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΛΕΩΝ. Θ. ΖΕΡΒΑ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΜΕΛΟΥΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.— **Ἡ οὐσία τῆς Θρησκείας, Β', ὑπὸ Ἰ. Ν. Θεοδωρακοπούλου***.

Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τὰ ὁποῖα ἐπεσημάναμεν εἰς προηγουμένην ἀνακοίνωσιν, ὠδήγησαν τὸν θρησκειολόγον Rudolf Otto νὰ ὀνομάσῃ τὸ θρησκευτικὸν συναισθημα *mysterium tremendum*. Ἄλλὰ καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ὡς μυστηρίου εἶναι ἀρνητικός, διότι μυστήριον ἐννοιολογικῶς εἶναι ἐκεῖνο, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ἔχει κανεὶς τὰ μάτια του κλειστά, ἐκεῖνο, ὅπου κανεὶς δὲν βλέπει τίποτε. Συνεπῶς μυστήριον εἶναι τὸ ἀφανέρωτον καὶ κρυφόν, τὸ ἀκατανόητον καὶ ἀπρόσιτον. Τὴν θετικὴν ὅμως πλευρὰν αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου τὴν εὐρίσκομεν εἰς θρησκευτικὰ βιώματα, εἰς τὰς καταστάσεις ἐκείνας τῆς ψυχῆς, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουν τὴν θρησκευτικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου ἢ, ὅπως εἶπομεν ἄλλως, τὸ θρησκευτικὸν συνειδέειναι. Ὁ πρόσθετος χαρακτηρισμὸς τοῦ μυστηρίου ὡς *tremendum* εἶναι ἕνας κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ συναισθήματα τοῦ φόβου ὀρισμὸς, ἀν καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναισθημα δὲν εἶναι κοινὸς φόβος. Ἡ Ἁγία Γραφή καὶ ἰδίᾳ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη γνωρίζει πολὺ καλὰ αὐτὸν τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἀνάλογον εἰς τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων εἶναι τὸ «πανικὸν δεῖμα», ὁ πανικός, ὁ φόβος τοῦ Πανός. Τὸ ἰδιαιτέρον ὅμως γνώρισμα αὐτοῦ τοῦ φόβου εἶναι ὅτι δὲν πηγάζει αὐτὸς ἀπὸ τίποτε τὸ ὀρισμένον, τὸ συγκεκριμένον, π. χ. ἀπὸ φυσικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἀπειλοῦν τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ποτὲ δὲν δημιουργοῦν τὸν θρησκευτικὸν φόβον. Ὁ φόβος αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ φυσικὸς φόβος, ἀλλὰ εἶναι

* J. N. THEODORACPOULOS, *L'essentiel de la Religion, B.*

ἡ διαίσθησις τοῦ μυστηρίου, τοῦ ἀγνώστου, τοῦ ἀπροσίτου. Εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων ὁ φόβος αὐτὸς παρουσιάζεται ὡς φόβος ἀπὸ τοὺς δαίμονας. Ὅμως, ἐνῶ οἱ δαίμονες σιγὰ - σιγὰ παραμερίζονται ἀπὸ τὴν λογικὴν τοῦ ἀνθρώπου, τὸ συναίσθημα αὐτὸ τοῦ φόβου παραμένει καὶ δὲν διαφέρει μόνον κατὰ βαθμὸν ἀπὸ τὸν φυσικὸν φόβον ἀλλὰ καὶ κατὰ ποιόν. Κανεὶς φυσικὸς φόβος, ὅσον καὶ ἂν τὸν πολλαπλασιάσωμεν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φθάσῃ τὸν φόβον ποὺ περιέχει τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Ὁ φόβος αὐτὸς εἶναι μία μυστικὴ φρίκη, ἡ ὁποία ἀκριβῶς γεννᾷ μέσα μου τὸ συναίσθημα ὅτι εἶμαι πλάσμα, ὅτι δηλαδὴ ὄχι μόνον δὲν ἔχω ἐγὼ κάμει τὸν ἑαυτὸν μου, ἀλλὰ ὅτι δὲν εἶμαι τίποτε ἐνώπιον τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι αὐτὸς ὁ παντοδύναμος εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τὴν γνῶσίν μου. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικόν, ὅτι τὸ στοιχεῖον αὐτὸ τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ διατηρεῖται ζωηρότατα καὶ κατὰ τὴν μυστικὴν ἔνωσιν τῆς ψυχῆς μὲ τὸν Θεόν, ὁπότε ὅμως τὸ ἀπρόσιτον τοῦ Θεοῦ παραμερίζεται. Καὶ εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖον τῆς παντοδυναμίας ἀναφέρεται τὸ συναίσθημα, ὅτι εἶμαι πλάσμα ὡς ἡ σκιά του, τὸ ὁποῖον συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν συνείδησιν τῆς μηδαμινότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐχομεν ἐδῶ μίαν διαλεκτικὴν τῶν συναισθημάτων, τὰ ὁποῖα συγκλονίζουν τὸν ἀνθρώπον. Τὴν μηδαμινότητα δὲ τοῦ ἀνθρώπου τονίζει ἰδιαιτέρως ἡ μυστικὴ, συνάμα ὅμως τονίζει καὶ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Ἐπέκεινα, τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ὅλα τὰ εἶδη τῆς μυστικῆς ὑπάρχει ἡ ἀπαξίωσις καὶ σχεδὸν ἡ κατάργησις τοῦ Ἐγώ. Ἡ μυστικὴ ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ πλήρης ἐπικράτησις τῶν ἔξω-λογικῶν στοιχείων εἰς τὴν θρησκείαν. Καὶ εἰς αὐτὴν ὅμως τὸ κύριον στοιχεῖον εἶναι τὸ αὐτοσυναίσθημα ὅτι εἶμαι πλάσμα καὶ τοῦτο ταυτίζεται μὲ τὸ συναίσθημα τῆς μηδαμινότητος τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὸν φόβον ὅμως καὶ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ συνδέεται καὶ ἓνα ἄλλο, τρίτον γνῶρισμα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ τοῦτο εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ Ἐπέκεινα, τοῦ Θεοῦ. Τὸ σημεῖον τοῦτο προσλαμβάνει διάφορα ὀνόματα εἰς τὴν θρησκείαν, ὅπως εἶναι ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλα. Ἡ ἀγάπη ἄλλωστε τοῦ Θεοῦ, λέγει ἓνας μυστικός, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ σβησμένος θυμός. Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐμφανίζεται μὲ πολλὴν ἔντασιν καὶ εἰς μερικὰ δογματικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ὅπως π. χ. εἰς τὸ σύστημα τοῦ Fichte καὶ εἰς τὸ σύστημα τοῦ Schopenhauer. Ἔτσι ὁ Fichte ὁμιλεῖ διὰ τὴν γιγαντιαίαν καὶ ἀκόμητον ὀρμὴν τοῦ ἀπολύτου πρὸς τὴν πρᾶξιν, ὁ δὲ Schopenhauer διὰ τὴν δαιμονίαν βούλησιν ὡς οὐσίαν τοῦ κόσμου. Τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν τοῦ ἀπολύτου, τοῦ Ἐπέκεινα, μέσα εἰς τὸν ἀνθρώπον τὴν ἔζησε μὲ τὸν τρόπον του καὶ ὁ Goethe, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ, διὰ νὰ ἐπισημάνῃ τὸ γεγονὸς τοῦτο, τὸν ὄρον δ α ί μ ω ν.

Ὁ μυστηριακὸς ὅμως χαρακτήρ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος δὲν συνδέεται μόνον μὲ ὅ,τι ὠνομάσαμεν πρὶν ἱερὰν φόβικην ἢ φόβον Θεοῦ, ἀλλ' ἔχει μέσα του καὶ ἓνα ἄλλο γνώρισμα, τὸ ὁποῖον εἶναι ὀλωσδιόλου διάφορον ἀπὸ τὸν φόβον, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ θάμβος. Τὸ θάμβος τοῦτο ἔρχεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ θρησκευτικὸν συναισθημα εὐρίσκεται ἐνώπιον ἐνὸς ὀλωσδιόλου «Έ τ έ ρ ο υ» καὶ τὸ Ἔτερον τοῦτο τὸν ἐκπλήσσει καὶ τὸν σαστίζει μὲ τὴν τρομακτικὴν διαφορὰν τοῦ ἀπὸ ὅλα τᾶλλα, τὰ κοινὰ καὶ γνωστά, καὶ γενικῶς ἀπὸ τὰ φυσικά. Διὰ τοῦτο τὸ Ἔτερον τοῦτο, πού θαμβώνει τὸν ἄνθρωπον, ὅταν τὸ ζῆ μὲ τὸ θρησκευτικὸν τοῦ συναισθημα, τὸ ὠνόμασεν ὑπερφυσικὸν ἢ Ἐπέκεινα. Ἡ μυστικὴ μάλιστα, ἡ ὁποία ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τὰ ζῆ καὶ τὰ τονίζει εἰς τὸ ἔπακρον, ἀντιθέτει τὸ Ἐπέκεινα καὶ τὸ Ἔτερον ὄχι μόνον πρὸς τὰ φυσικά καὶ κοσμικά στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ εἶναι, καὶ δι' αὐτὸ τὸ ὀνομάζει μ η δ έ ν. Καὶ ἐννοεῖ μὲ τὸ μηδὲν τοῦτο τὸ ὀλωσδιόλου ἕτερον καὶ ἀντίθετον πρὸς τὰ φυσικά, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἐκεῖνο πού δὲν ἐκφράζεται μὲ κανένα ἄλλο. Μὲ τὴν ἄρνησιν ἀκριβῶς αὐτὴν καὶ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἐπέκεινα ὡς μηδενὸς ἢ μυστικὴ τονίζει ἀκόμη περισσότερον τὸν μυστηριακὸν χαρακτήρα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ συνάμα τοῦ προσδίδει τὸ στοιχεῖον τοῦ παραδόξου. Καὶ μέσα εἰς τὸ παράδοξον τοῦτο κινεῖται τὸ συναισθημα τοῦ μυστικοῦ. Ἐξ ἄλλου οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ Ἐπέκεινα ὡς ὑπερφυσικοῦ καὶ ὑπερκοσμικοῦ φαίνεται νὰ εἶναι θετικοί, ἐνῶ κατ' οὐσίαν εἶναι καὶ αὐτοὶ ἀρνητικοί, διότι δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ ν' ἀποκλείουν τὴν πραγματικότητα, δηλαδὴ νὰ τὴν παραμερίζουν.

Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς θρησκείας βλέπομεν ὅτι τὸ Ἐπέκεινα τοῦτο, δηλαδὴ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὅπου ἀναφέρεται τὸ θρησκευτικὸν συναισθημα, τοῦλάχιστον εἰς τὰς ὑψηλὰς θρησκείας, ὀρίζεται μὲ ἀρκετὴν σαφήνειαν καὶ μάλιστα μὲ τὰ κατηγορήματα: νοῦς, πνεῦμα, θέλησις, παντοδυναμία, συνειδητότης, καὶ γενικῶς μὲ ὅλα τὰ προσωπικά στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος ἀνευρίσκει μέσα του, ἀλλὰ εἰς πολὺ περιορισμένον βαθμὸν. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ὑψηλὴ τοῦλάχιστον θρησκεία χρησιμοποιεῖ τὰ κατηγορήματα αὐτά, τὰ ὁποῖα εἶναι λογικά καὶ ἠθικά, διὰ νὰ περιγράψῃ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἡ λογικὴ πλευρὰ τῆς θρησκείας. Ὁ χριστιανισμὸς μάλιστα ἔχει σχηματίσει ἐννοίας αὐστηρὰς καὶ σαφεῖς καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐκτὸς τῶν ἄλλων διακριτικῶν τοῦ στοιχείων, μὲ τὰ ὁποῖα ὑπερέχει ἀπὸ ὅλας τὰς θρησκείας, ὑπερέχει καὶ ὡς πρὸς αὐτό. Τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν πού ἔχει σχηματίσει ὁ χριστιανισμὸς διὰ νὰ ὀρίσῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ εἶναι διαλεκτικῶς πολὺπλοκον καὶ ἀνάγεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Ὅμως θὰ ἦτο λάθος καὶ μάλιστα

βαρὺ νὰ νομίση κανεὶς ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ἐξαντλεῖται μὲ τὰ γενικὰ λογικὰ καὶ ἠθικὰ κατηγορήματα, πού τοῦ ἀποδίδει ἡ ἐννοιολογία τοῦ χριστιανισμοῦ. Πέρα τῶν ἐννοιῶν ὑπάρχει τὸ ἰδιότυπον βίωμα τοῦ Θεοῦ, ὅ,τι ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὸ ἄδυτον τῆς θρησκείας. Ἐδῶ ἔγκειται τὸ μυστήριόν της, καὶ ἡ πλευρὰ αὐτῆ τῆς θρησκείας εἶναι ἐξωλογικὴ, ὑπερλογικὴ. Αὐτὴ μάλιστα ἡ πλευρὰ εἶναι ἡ πρώτη, ἡ πρωτογενής, ἐνῶ ἡ ἄλλη, ἡ ἐννοιολογικὴ, εἶναι ἡ δευτέρα. Πρῶτα ὑπάρχει τὸ βίωμα περὶ Θεοῦ καὶ ἔπειτα ἀκολουθεῖ ἡ ἐννοιολογία περὶ Θεοῦ. Ὅπωςδήποτε ὅμως εἶναι καὶ ἡ ἐννοιολογία ἀπαραίτητος, ἄλλως καταλήγομεν εἰς τὴν θρησκευτικὴν βουβότητα τοῦ Βούδδα.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι καὶ ἡ θρησκεία, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, τέχνη, πολιτεία, δίκαιον, ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία, ἔχει ἱστορικὸν χαρακτήρα, δηλαδὴ ἀρχίζει νὰ ὑπάρχη κατὰ τρόπον πρωτόγονον καὶ ἔπειτα ἀναπτύσσεται εἰς ὑψηλὰς καὶ ὑπερόχους μορφάς. Καὶ εἶναι φυσικόν, ὅτι, ὅπως εἰς τὴν λογικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐγεννήθη τὸ πρόβλημα: τί εἶναι μέσα εἰς αὐτὰ ἐμπειρικόν καὶ τί εἶναι λογικόν, ἔτσι καὶ εἰς τὴν θρησκείαν, ἢ μᾶλλον εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, ἐγεννήθη τὸ πρόβλημα: τί εἶναι μέσα εἰς τὴν θρησκείαν ἐμπειρικόν καὶ τί εἶναι καθαρῶς πνευματικόν. Προκειμένου περὶ τῆς γνώσεως τοῦ ἀνθρώπου ὁ Kant κατέληξεν, εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου, εἰς τὴν ἀκόλουθον διατύπωσιν: «Ὅτι ὅλη μας ἡ γνῶσις ἀρχίζει μὲ τὴν πείραν, περὶ αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία. Διότι πῶς ἄλλως θὰ ἦτο δυνατόν ν' ἀφυπνισθῆ ἡ ἱκανότης τῆς γνώσεως, ἂν δὲν ἐγένετο τοῦτο μὲ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα θίγουν τὰς αἰσθήσεις μας. Ὅμως, ἂν καὶ ὅλη μὲν ἡ γνῶσις ἀρχίζει μὲ τὴν πείραν, δὲν πηγάζει ὅλη ἀπὸ τὴν πείραν». Τὰ στοιχεῖα τῆς γνώσεως, τὰ ὁποῖα πηγάζουν ἀπὸ τὴν πείραν, ὁ Kant τὰ ὠνόμασεν *a posteriori* στοιχεῖα, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν πηγάζουν ἀπὸ τὴν πείραν, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὠνόμασεν *a priori*. Ἡ κριτικὴ ὅμως αὐτὴ διαπίστωσις τοῦ Kant διὰ τὸ γεγονός τῆς γνώσεως ἰσχύει καὶ δι' ὅλα τὰ λοιπὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὴν τέχνην, τὸ δίκαιον, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν θρησκείαν. Οὔτε ἡ θρησκεία εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ καὶ νὰ ἐρμηνευθῆ δίχως ἓνα *a priori*, δηλαδὴ δίχως στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν κατάγονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν. Ἡ βασικὴ *a priori* κατηγορία τῆς θρησκείας εἶναι ὅ,τι ὠνομάσαμεν ἤδη ἄ γ ι ο ν. Ἡ κατηγορία μάλιστα αὐτὴ εἶναι σύνθετος καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ στοιχεῖα λογικὰ καὶ ἐξωλογικὰ. Τὰ λογικὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀπολύτου, τοῦ τελείου καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Αἱ ἰδέαι αὐταὶ δὲν εἶναι δυνατόν ποτὲ νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν τῶν αἰσθήσεων. Τὰ ἐξωλογικὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγίου καὶ τὰ καθαρὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα πάντοτε τὴν συνο-

δεύουν. Τὸ ἅγιον ἀναδύεται ἀπὸ τὸ βάθος τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ποτὲ ὅμως ἐξ αἰτίας αὐτοῦ. Μέσα εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἁγίου, ἡ ὁποία εἶναι γέννημα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὑπάρχουν πεποιθήσεις καὶ συναισθήματα, τὰ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀναχθοῦν εἰς τὴν ἐμπειρίαν τῶν αἰσθήσεων, διότι δὲν εἶναι αἰσθήματα, ἀλλὰ ἀξιολογήσεις καὶ θέσεις πραγμάτων, τὰ ὁποία δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων. Αἱ θέσεις καὶ ἀξιολογήσεις αὐταὶ πηγάζουν ἀπὸ μίαν αὐτόνομον πηγὴν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ἀνεξαρτήτως τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων. Δίχως αὐτὰς τὰς *a priori* προϋποθέσεις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῆ τὸ φαινόμενον, πὸν λέγεται θρησκεία. Ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἱστορικὴν γένεσιν τοῦ φαινομένου τούτου, διὰ νὰ τὸ ἐξηγήσῃ πρέπει νὰ ὑποθέσῃ κάτι ὡς πρῶτον δεδομένον, ὥστε ἀπ' αὐτὸ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν περαιτέρω πορείαν τοῦ φαινομένου, διότι ἀπὸ τὸ μηδὲν δὲν ἐξηγεῖται τίποτε. Τὸ αὐτὸ ἄλλωστε πράττει ἀκόμη καὶ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, δηλαδὴ ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενον τῆς φύσεως, ἀφοῦ προϋποθέτει ὀρισμένα στοιχεῖα ἢ ὀρισμένας δυνάμεις, τὰς ὁποίας ὅμως δὲν ἐξηγεῖ, διότι τὰς θεωρεῖ δεδομένας. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πνεύματος ὅμως, ὅπου ἀνήκει καὶ ἡ θρησκεία, τὸ πρῶτον καὶ κύριον εἶναι τὸ ἴδιον τὸ πνεῦμα. Ὡστε, ὅταν ἐπιχειρήσω νὰ ἐξηγήσω καὶ νὰ κατανοήσω φαινόμενα τοῦ πνεύματος, θὰ πρέπει νὰ προϋποθέσω ὡς ἀφετηρίαν τὰς διαφόρους δυνατότητας καὶ τοὺς διαφόρους λειτουργικοὺς νόμους τοῦ πνεύματος. Πῶς τώρα ὑπάρχει τὸ πνεῦμα ὡς πνεῦμα, τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῆ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχικὴν παρουσίαν μας εἰς τὸν κόσμον.

R É S U M É

Éléments du sentiment religieux sont : l'horreur sacrée, le sentiment de la toute-puissance de Dieu, l'action de l'au-delà, l'étonnement. En général l'idée de Dieu peut se fixer par les attributs : esprit, intelligence, volonté, tout-pouvoir, action de consentir ; c'est ce qui constitue le côté logique de la religion. Parallèlement on trouve en lui le côté exologique, c'est-à-dire qu'au-delà des pensées il existe ce qui constitue exactement l'inaccessible de la religion. Enfin nous devons accepter que dans le sens de la religion sont inclus des éléments, qui ne proviennent pas de l'expérience des sens. Ce sont : l'idée de la sainteté et les sentiments purs, qui l'accompagnent toujours ; l'idée de l'absolu ; du parfait,

du bien. De tous ces éléments il y en a (comme celui de la sainteté p. ex.), qui présentent un caractère exologique et d'autres (l'absolu, le parfait, le bien) un caractère logique. En général et pour comprendre et interpréter le phénomène de la religion — phénomène qui appartient tout entier au domaine de l'esprit — nous devons présupposer comme point de départ les diverses possibilités et les diverses lois liturgiques de l'esprit.
